

# ՀՈՂԱՅԻՆ ԽՆԴԻՐԸ ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍՈՒՄ

## III <sup>1)</sup>

Մեր անցեալ յօդաճում հողային խնդրի մասին տեսանք, որ ռուսաց կառավարութիւնը գտաւ մեր երկիրը անորոշ դրութեան մէջ երկրիս հողի տիրապետութեան, սեպհականութեան և հողից օգտուելու կարգ ու կանոնների նկատմամբ, որովհետեւ այդ բոլորը կատարուում էր ոչ գրաւոր օրէնքների հիման վերայ: Ռուսաց կառավարութիւնը գտաւ մեր թրքա-հայկական գաւառներում գիւղական դասակարգ, գաւառ նաեւ հողերի բերքերից օգտուող արտօնատէր դասակարգ՝ յանձին խաների, բէգերի, աղալարների, միւլլադարների, թիուլի տէրերի: Բայց որովհետեւ դոցա ամենքի իսկական նշանակութիւնը նախկին խանութիւններում որոշւած չէր և չեղաւ ոչ մի գիտնական ուսումնասիրութիւն դասակարգների յարաբերութիւնների մասին դէպի հողը,—այդ պատճառով ռուսաց կառավարութիւնը, երկրիս տիրապետութեան սկզբնական տարիներում, աշխատեց մի կերպ պահպանել եղած դրութիւնը, թող տւեց, որ բէգերը և աղալարները շարունակեն ոստիկանական գեր կատարել գիւղերում և ստանալ գիւղացիների մշակած հողերից՝ արդիւնքի որոշ մասը և վայելել գիւղացիների մի քանի անվարձ ծառայութիւնները: Այն բոլոր գաւառների համար, որոնք այժմ մտնում են Բօրչալուի և Ղաղախի գաւառների ու Գանձակի և Բաքուի նահանգների սահմանների մէջ,—բէգերի և աղալարների այդ արտօնութիւնները սրբագործւեցին կառավարչապետ գեներալ Նրմալուի 1818 և 1824 թւականներին տւած կանոնադրութիւններով, իսկ Նրեւանի նահանգի

<sup>1)</sup> Թողած I «Մուրճ», 1889, № 9, թողած II «Մուրճ» 1890 № 7.

կալաճատէրների նկատմամբ, Պասկելի անունով բարձրագոյն տւած  
րէսկրիպտով առ 13 յուլ. 1830 թ.:

Նկաւ աջնուհետ 1841 թւականը, երբ երկրիս այժմեայ Հինգ  
նահանգների մէջ մտցուեց քաղաքացիական կառավարչութիւնը 10  
ապր. 1840 թ. օրէնքի զօրութեամբ և որի պատճառով կառար-  
ւեց քաղաքացիական հիմնարկութիւնների ղեկիգիան սենատոր բարօն  
Գանի կողմից: Մենք տեսանք, թէ սենատոր Գանի հայեացքները  
որքան ընդդէմ էին բէգերին, բայց մանաւանդ աղալարներին, կար-  
ծիքներ, որոնք հիմք ծառայեցին 28 մայիսի 1841 թ. օրէնքի,  
որով աղալարական դասակարգը իսպառ վերացւեց, և զրկւեց այն  
արտօնութիւններից, որ նոքա վայելում էին 1818 թւականի կանո-  
նադրութեան համաձայն, իբր վարձատրութիւն ստանալով տարե-  
կան պենսիա մինչ ցմահ, իսկ 11 հայկական գիւղերի մէլիքներին  
և աղալարներին զրկելով նաև այդ ապահովութիւնից:—Աւելի նե-  
րողամիտ գտնւեց Գանը բէգերի դիմաց, որոնց իրաւունքները սակայն  
նա չընդունեց իբր ժառանգական, այլ պէտք է վերջանային իրանց  
մահով:

Այսպիսով մենք տեսանք, որ 1841 թւականի օրէնքով հիմնովին  
փոխւում էր կալաճատէր և գիւղացի դասակարգերի յարաբերու-  
թիւնները այս մտքով, որ արտօնաւոր կալաճատէր դասակարգերը  
մօտ ապագայի համար իսպառ վերացւում էին թրքա-հայկական  
նահանգներում, կալաճատիրական (բայց ոչ կալաճատէր) գիւղա-  
ցիները դառնում էին պետական գիւղացիներ որովհետև բէգերի և  
աղալարների հողերը դառան պետական կալաճներ:

Նւ որքան տեւեց այդ հայեացքը և դրանից բղխած 1841  
թւականի օրէնքը? Որպէս տեսանք միմիայն և այն ոչ լրիւ վեց  
տարի, քանի որ իշխան Վօրօնցօւի փոխարքայ նշանակելովը, 1846  
թւականին, հիմնի վեր փոխւեցին հայեացքները այդ խնդրի մասին,  
և նոյն 1846 թւականի օրէնքով ոչ միայն բէգերը և աղալարները  
վերահաստատւեցին իրանց նախկին իրաւունքների մէջ, այլ և նոցա  
օգտին գիւղական աղգաբնակութիւնը ստորացւեց մինչ Ռուսաստա-  
նում այն ժամանակ գոյութիւն ունեցող ճորտութեան աստիճանը:  
Անցեալ անգամ մենք առաջ բերինք 2 ապրիլի 1846 թւականի  
օրէնքի կարեւոր կէտերը, խոստանալով վերադառնալ այդ օրէնքի

առիթով ծագած տարաձայնութիւններին, որ տեղի ունեցան Կովկասեան Կոմիտեոի անգամներին, իշխան Վօրօնցուի և մինիստրական շրջանների մէջ, տարաձայնութիւններ, որ երկար գրազրութիւնների տեղիք ունեցին պաշտօնական մարմինների մէջը: Այդ առիթով յայտնած կարծիքների ամփոփումը մենք գտնում ենք մի պաշտօնական անձի աշխատութեան մէջ <sup>1)</sup>:

Այն ժամանակաւ պաշտօնական բարձր շրջանների կարծիքները այդ խնդրի մասին չափազանց հետաքրքրական են և կարևոր, նախ որպէս մի կտոր մեր ազարական օրէնսդրութեան պատմութեան, երկրորդ, որ նոցանով փոխւեց 2 ապրիլի 1846 թւականի օրէնքը, որով մեր կալածատիրական գիւղացիների համար, որպէս տեսանք, ստեղծւեց ճորտութեան նման դրութիւն:

Կենտրոնակէտը այդ բոլոր խօսակցութիւնների և գրազրութիւնների մէջ կազմում էր իշխան Վօրօնցուը, որը մեծ ներգործութիւն ունէր կայսերութեան ներքին խնդիրների վերայ առհասարակ և, որը իւր այդ անձնական մեծ հեղինակութիւնը, ևս առաւել ուժեղացրած իւր բարձր պաշտօնական դիրքով, իբր Կովկասի փոխարքայ, գործադրեց որպէս զի մեր խաների, բէգերի և աղալարների համար ստեղծւի բարձր արիստօկրատական և գիւղացիների վերայ իշխող դիրք, և որի համար մեր համապատասխան գիւղական դասակարգը ոչ այլ ինչ էր, եթէ ոչ մի ստոր դասակարգ, այն՝ ինչ այնքան բնաորոշ կերպով արտայայտուում է ռսերէն չէրն խօսքով: Այս տեսութիւնից մեր ընթերցողները կը տեսնեն, որ մեր գիւղական դասակարգի քաղաքացիական զարգացմանը այս դարում ոչ ոք այնքան ընդլիմադրութիւն չի ցոյց տւել, որքան իշխան Վօրօնցուը, բայց որ բարեբաղտաբար Վօրօնցուի ազդեցութեան հակակշիռը կազմող նոյն ժամանակաւ Պետերբուրգի մինիստրական շրջանների ընդդիմադրութիւնը բաւականի զօրեղ էր, որ օրէնսդրութեան մէջ, մեր կալածատիրական գիւղացիների համար, մոցնէր ազատութեան սկզբունքը, որով 2 ապրիլի 1846 թւականի օրէնքով ճորտ ճանաչւածը 6-ին դեկտեմբերի նոյն 1846

<sup>1)</sup> Ի. Ն. Կուչան, կալածատէրների հողերում հաստատւած պետական գիւղացիների հողալին սահմանադրութիւնը.

Թւականի նոր օրէնքով պետական ազատ գիւղացի յայտարարւելոյ Այդ մանաւանդ գնահատելի էր, որ Վօրօնցօւի հայեացքներին յարած էր նաև պատերազմական մինիստր իշխան Զերնիշևը, այնպէս որ ներքին գործերի մինիստր կոմս Բլուգօւի, արդարադատութեան մինիստր կոմս Պանինի և պետական կալաւածների մինիստր կոմս Կիսելսօւի համար զա մեծ և նշանաւոր յաղթութիւն պէտք է համարել: Դոցա բռնած դիրքին ենք պարտական որ ճորտութեան սկզբունքը և ոգին չը յարատեւեց մեր Թրքա-հայկական նահանգների ագրարական օրէնսդրութեան մէջ:

Մինիստրների նկատողութիւնների էութիւնը կայանում էր նորանում, որ Ասիայում հողը ամեն տեղ կազմում է Տէրութեան սեպհականութիւնը, որ մահմեդական պրօվինցիաներում չի եղած և չը կայ ճորտութիւն և որ, անհրաժեշտ է սահմանափակել կալաւածատերերի իրաւունքը գիւղացիների վերայ, որոնց պէտք է յատկացնել ազատ գիւղական բնակիչների բոլոր իրաւունքները, իսկ բէգերի նախկին ստորադրեալներին, որոնք այլ ևս չեն օգտուում կալաւածատերերի հողերից, այլ բնակւում են քաղաքներում, աւաններում և տէրունական հողերի վերայ, իսպառ ազատել ամեն տեսակ տուրքերից:

Այդ նկատողութիւնների վերայ իշխան Վօրօնցօւը, 31 օգոստ. 1846 Թւականի յայտնեց Կովկասեան Կօմիտետի նախագահին, Թէ Ասիայում, որպէս և Եւրոպայում գոյութիւն ունի և միշտ էլ գոյութիւն է ունեցել անհատական հողային սեպհականութիւնը, որ և հաստատուում է մի քանի պատմական օրինակներով: Գտնելով այդ օրինակները բաւականին համոզեցուցիչ, իշխ. Վօրօնցօւը գտնում էր, որ ներկայ օրէնքով իսկապէս հաստատուում են բէգերի վերայ նրանց տւած հողերը և ոչ Թէ այդ նրանց պարգեււում է բաձրագոյն կամքով Շնորհել խօսքը Վօրօնցօւը Թոյլ էր տալիս միայն այն բէգերի և աղալարների համար, որոնց հողերը այս կամ այն պատճառով գրաււած էին յարքունիս: Իսկ ինչ վերաբերում է մինիստրների կարծիքին՝ գիւղացիների յարաբերութիւնների մասին դէպի կալաւածատէրերը՝ Վօրօնցօւը գտնում էր, որ 1841 Թ. օրէնքը հիմնւած էր այն համոզմունքի վերայ, Թէ մահմեդական օրէնքը Թոյլ չի տալիս ճորտութիւնը, բայց նա, Վօրօնցօւը գտնում էր որ այդ կարծիքը չի կարող վերաբերել Անդր-

կովկասին, թէ սորա քաղաքական և թէ բարոյական դրութեան և թէ վերջապէս մահմեդական օրէնքների էութեան պատճառով: Եւ որանը, այստեղ էր իշխ. Վօրօնցօւը, արգելում է միայն մահմեդականների անձնական ստրկութիւնը, որը ճորտութեան (կապաժ դրութեան) ամենաբարձր աստիճանն է, բայց այդ օրէնքը չի հերքում հպատակութիւնը: Թէ չէ ինչպէս կարող էին ծագել ռեշպարների, ռայաթների, նօքարների և այլ դասակարգերը, որոնք պարտական են կալաժատէրերին ոչ միայն տուրքերով հողից օգտուելու համար, այլ անձնական ծառայութիւններով: Ռէշպարների անձնական կախումը բէգերից ապացուցւում է նորանով, որ նոքա բաժանւում են ժառանգների մէջ և, դէպքը ընկած տեղը իրանք աշխատում են աղատել ռեշպարութիւնից: Նոցանից կազմել է ծառաների դասակարգը շատ բէգերի մօտ, որ բնակւում են թէ քաղաքներում, աւաններում և թէ տէրունական հողերի վերայ: Հպատակութիւն (ПОДВАСТНІЙ) խօսքը, որ վաղուց և շատ յաջողակ կերպով դործ է անում գիւղացիների յարաբերութիւնների մասին դէպի կալաժատէրերը մահմեդական պրօւինցիաներում, պարզ ցոյց է տալիս թէ մէկերի և թէ միւսների պարտականութիւնները: Թողնել անխախտ այդ պարտականութիւնները, չը մօտեցնելով սոցա սակայն անպայման ճորտային դրութեան և միայն աւելի ճշգրտէն որոշելով նոցա չափը՝ միակ նպատակն էր երկրիս գլխաւոր վարչութեան, երբ սա գծազրում էր իւր օրինագիծը, և դորանում նա զեկալարւում էր թէ այն համոզմունքներով, որ կառավարութեան արժանապատուութիւնը թոյլ չը պիտի տայ խախտել մասնաւոր անձերի իրաւունքները, որ սրբագործւած են ժամանակով և բարձրագոյն մանիֆեստներով հանդիսաւոր կերպով հաստատւած են և թէ ցանկութիւնով շուտով վերջ տալ երկրի այն յուզած դրութեանը, որի մէջ նորան զցեցին 1841 թւականի կարգադրութիւնները: Կալաժատիրական հողերից չ'օգտուող գիւղացիների մասին, որ քաղաքներում, աւաններում և տէրունական հողերի վերայ էին կենում, իշխ. Վօրօնցօյը յայտնեց, թէ այդպիսիների թիւը փոքր է. նոքա կազմել են կամ բէգերի մօտ ծառայութիւն (նօքարութիւն) անող ընտանիքներից և այդ պատճառով հողից չ'օգտուողներից և կամ այն ընտանիքներից, որ նախկին խաների

կողմից տրւած են եղել ծառայութեան բէգերի մօտ, և որոնք այդ իսկ պատճառով պահպանել են իրանց նախկին կախումը բէգերից, չը նայած որ նոքա խանական հողերի վերայ են այժմ բնակուում կամ նոքա կազմւած են այն անձերից, որոնք, կալւածատէրերի թոյլտուութեամբ, կին առնելով կամ այլ դէպքով անցել են տէրու-նական հողի վերայ և կամ վերջապէս կազմւել են նոքա բէշպար-ներից և նօքէրներից: Այս բոլոր մարդիկ տւել են և շարունակում են տալ կալւածատէրերին իրանց տուրքերը առանց որ և է տրտուն-ջի: Ինչ հարկաւոր է, հարցնում է իշխան Վօրօնցօւը, փոխել այն, ինչին որ ժողովուրդը պինգ սովորել է և ինչ նա իւր համար ծան-րութիւն չի համարում: Յետոյ իշխան Վօրօնցօւը յայտնում է, թէ իւր ծրագիրը կազմելիս նա խոյս է տւել դրամական հարկեր բար-դելու գիւղացիների վերայ յօգուտ կալւածատէրերի, բացի անհրա-ժեշտ դէպքերից, որպէս զի դորանով բէգերին տեղիք տրւած չը լինի կարծելու, թէ այստեղ ճորտութիւն (կրէպօստնօե պրաւօ) կայ այն չափով, որ չափով նա կայ կայսերութեան մէջ, իսկ միւս կողմից գիւղացիներին չը ծանրաբեռնելու համար վերջին ծայր ծանր դրա-մական տուրքերով, որ մինչ այժմ բէգերը բարձրացնում էին չա-փից դուրս, կամայական կերպով: Այդ պատճառով նա անյարմար է համարում ազատել քրիստոնէական ազգութիւնները բնութեան տուրքերից յօգուտ մահմեդականների, փոխելով այն դրամական տուր-քի, և նա գտնում է այդ նոյն իսկ անկարելի այն բեգական կալ-ւածներում, ուր ազգաբնակութիւնը լոկ քրիստոնեաներից է բաղ-կացած: Ել որտեղ, հարցնում է իշխ. Վօրօնցօւը, պէտք է վերցնի բէգը իւր տան համար հարկաւոր ծառաներ?

Այս բոլորից յետ իշխ. Վօրօնցօւը անցնում է աղալարների մա-սին, որոնց մասին նա յայտնում է, թէ աղալարների իրաւունքները ոչ միայն բէգերից ստոր չեն, այլ անգամ աւելի, և որ նոցանից 1841 թւականին հողեր խլելը կատարւել է ոչ այն պատճառով, որ նոցա իրաւունքները անորոշ են եղած, այլ միմիայն այն սխալ ենթադրու-թիւնից է առաջացած, իբր թէ Ասիայում հողերը տէրութեան են պատկանում և իբր թէ աղալարները, նոցա կառավարած գիւղերի վերաբերմամբ, ուրիշ իրաւունք չեն ունեցած, քան ոստիկանական վերահսկողութեան պարտականութիւնները: Նաև այդ պարտականու-

Թիւնները ի հարկէ բարձած էին նոցա վերայ, ասում է իշխան Վօրօնցօւը, բայց միայն այնքանով, որքանով որ ամեն մի կալածատէր (պօմեշիկ) Ռուսիայում պարտական է հսկել իւր գիւղացիների վերայ, կամ աւելի լաւն ասած, այն չափով, որքան Ֆէօդալական կանոններով վասսալները, որ ստացած են ինւեստիտուր թագաւորներից, դուքսերից և այլ իշխող անձերից, պարտաւոր էին դատաստան անել իրանց կալածներում: Ընդհանրապէս, բացատրում է իշխ. Վօրօնցօւը, պէտք է նկատել, որ սխալ կը լինէր նայել Անդրկովկասի այժմեայ ազգաբնակութեան վերայ այն տեսակէտից, որից մենք սովոր ենք նայելու Եւրոպայի լուսաւորւած երկիրների վերայ, որոնք դարերով միայն հասել են իրանց այժմեայ քաղաքական դրութեան. այստեղ քաղաքացիական դրութիւնը ներկայանում է համարեա նոյն կերպարանքով, ինչպէս նա կար Եւրոպայում XIII և XIV դարերում: Ֆէօդալական ձեւերը Անդրկովկասի մի քանի մասերում և առաւելապէս Իմերէթիայում, Մինգրէթիայում և Գուրիայում պահպանւել են իրանց ամբողջութեամբ. միւս մասներում նոքա մի փոքր փոփոխւել են հանդամանքերի շնորհիւ, իսկ մահմեդական պրօւինցիաներում—շնորհիւ արեւելեան դեսպոտութեան և Մահմէդի կրօնի: Բայց Ֆէօդալական իրաւունքի գլխաւոր գծերը մեծ մասամբ պահպանւել են. և հենց այդ իրաւունքի մէջ ու նորա աստիճանաբար հասնելում մինչ Եւրոպայի այժմեայ ժողովրդական իրաւունքը (նաթօնօյէ պրաւօ) պէտք էր որոնել այն միջոցները, որ կարող են բարեւորար կերպով ազդել Անդրկովկասի ազգաբնակութեան վերայ և պատրաստել նորա համար այն ապագան, որ թէ նորա համար փայլուն լինի, և թէ սերտ կապւած Ռուսիայի շահերի հետ: Մահմեդական բարձր դասակարգի կալածական իրաւունքների հաստատումը այն ձեով, ինչպէս նոցա գտաւ ռուսաց տէրութիւնը և ինչ ձեով որ նոքա գրեթէ ամեն տեղ այժմ էլ գոյութիւն ունին, իշխ. Վօրօնցօւի կարծիքով, միակ միջոցն է հաստատելու ամուր և անխախտելի հիմքերի վերայ երկրի բարգաւաճումը և պատրաստելու նորա բարոյական, առևտրական և արդիւնագործական ոյժերի զարգացումը: Յայտնի է, որ ամեն տեղ, ուր ժողովուրդը գտանւում է քաղաքացիութեան ստոր աստիճանի վերայ, կառավարութեանը անհամեմատ աւելի դժւար է ներգործել ամբողջ

մասսաների վերայ, քան միմիակ դասակարգի վերայ, որը աւելի լուսաւորւած է և որը, այդ իսկ պատճառով, աւելի ազդեցութիւն ունի Իսկ այստեղ, երկրի քաղաքական դրութեան շնորհիւ, դժւարութիւնը աւելի ևս շօշափելի է, և այդ պատճառով պէտք է ոչ միայն ձեռք տալ բարձր դասակարգի իրաւունքներին, այլ գեռ բոլոր ոյժերով և միջոցներով աշխատել որ նոքա պաշտպանեն և հաստատեն, որովհետեւ միմիայն արիստոկրատական սկզբունքը կարող է յաղթել այն դեմոկրատիական ուղղութիւնը, որ զարգացել և այնքան խոր արմատներ է գցել Դադեստանում և որի դէմ, ցաւօք սրտի պէտք է ասած, մինչ այժմ, բացի զէնքից, չը կար մի ուրիշ ընդդիմադրական ոյժ»:

Ընթերցողները, ուշի ուշով կարդալով իշխան Վօրօնցօւի այդ գրութիւնը, կը գան անշուշտ այս համոզմունքին, որ այն, ինչ ստիպել է նրան այնքան յամառութեամբ պաշտպան հանդիսանալ մեզանում տիրապետած հին թրքական կարգերին, նորա այս քաղաքական հայեացքն է եղած՝ շահելով մահմեդական բարձր դասակարգի (խաների, բէգերի ու աղալարների) սիրտը՝ նորա միջոցով հաղանդութեան մէջ պահպանել մահմեդական ազգաբնակչութեան մասսան, այն մասսան, որը դեռ ևս մատչելի էր համարւում ռուսաց կառավարիչների անմիջական ազդեցութեանը: Մեր ընթերցողները չիշում կը լինեն մեր անցեալ երկրորդ յօդաձուլում առաջ բերած կայսր Նիկողայոսի խօսքերը, ուղղած իշխ. Վօրօնցօւին՝ թէ աղալարներից հողեր խլելը (1841-ին) սխալ գործ էր և որ այն պէտք է վերադարձնել նրանց. այդ սխալ գործը՝ պէտք է այն մոքով հասկանալ, ինչպէս այդ երևում է վերը առաջ բերած իշխ. Վօրօնցօւի խօսքերից, այսինքն որ նա հակա-քաղաքական էր համարւում: Եւ ահա ինչու մենք մեր յօդաձուլում մի քանի տեղ արդէն յայտնեցինք, որ մեր ազգարական օրէնսդրութիւնը իւր շատ մասերում կրում է լոկ քաղաքական բնաւորութիւն և ոչ թէ հիմնւած է ազգաբնակչութեան այն շահերի վերայ, որոնք պէտք է տանեն դէպի քաղաքացիական բարձր դարգացումը և տնտեսական ու սօցիալական բարգաւաճումը, չը նայած որ իշխ. Վօրօնցօւի գրութեան մէջ նոյնպէս խոստացւած է մի ըստ ամենայնի փայլուն ապագայ: Եւ եթէ մենք այդքան կանգ ենք առնում իշխ. Վօրօնցօւի հա-

յեացքների վերայ, այդ նորանից է, որ նորա ագրարական ծրագրի մի մասը այնուամենայնիւ իրագործւեց. խաները, բէգերը և աղալարները եթէ միայն ժամանակաւորապէս վայելեցին նրանց յատկացրած ֆէոդալական կալւածատէր ազնականների իրաւունքները, բայց առ միշտ ճանաչեցին որպէս սեպհականատէրեր բնակեցրած և չը բնակեցրած ընդարձակ հողերի, այնքան ընդարձակ, որ Գանձակի և Բաքւայ նահանգներում, որպէս նաև Թիֆլիսի Թրքա-հայկական մասերում ամբողջ գաւառներ կան, ուր խաները, բէգերը և աղալարները ահագին ոյժ են ներկայացնում լոկ որպէս կալւածատէրեր։ Բաւական է ասել, որ Գանձակի նահանգում, իւր ութ (Գանձակի, Արէշի, Զեբրայիլի, Զիւանշիրի, Ղազախի, Նուխայ և Շուշայ) գաւառներով, 625.129 գիւղացիներից՝ տէրունական հողերի վերայ են 362.499, կալւածատիրական հողերի վերայ՝ 255.556, և սեպհականատէր գիւղացիներ միմիայն 7.074 հոգի են։ <sup>1)</sup> Իսկ նոյն նահանգի Զեբրայիլի, Զիւանշիրի և Շուշայ գաւառներում՝ բարձր Թրքական դասակարգի հողերի վերայ բնակիչ գիւղացիների թիւը գերազանց է քան տէրունական հողերի վերայ բնակող գիւղացիների թիւը <sup>2)</sup>։

Այսպիսով մենք տեսնում ենք, որ որքան էլ փոփոխւեց 1846 թ. ապրիլի 2-ին բարձրագոյն հաստատուած օրէնքը, այնուամենայնիւ այսպէս ասած նիւթական տիրապետութիւնը հողերի վերայ ապահովեց Թրքական բարձր դասակարգին, որի համար ոչ միմարդ գեռ ևս չի վկայել, թէ նորա այդ տիրապետութիւնը ծառայած լինի որ և է գործի յառաջադիմութեանը։

<sup>1)</sup> Տես «Մուրճ», 1889, № 3. Գրախօսութիւն, երես 513.

<sup>2)</sup> Առաջինների թիւն է՝

|                              |        |
|------------------------------|--------|
| Զեբրայիլի գաւառում . . . . . | 25.906 |
| Զիւանշիրի . . . . .          | 33.884 |
| Շուշայ . . . . .             | 63.153 |
| Երկրորդների թիւն է միայն՝    |        |
| Զեբրայ. գաւառում . . . . .   | 18.423 |
| Զիւանշ. . . . .              | 18.334 |
| Շուշայ . . . . .             | 30.428 |

Տեսէք Сводъ статист. данныхъ Елисаветоп. губ., հրատարակ. Կովկասեան ստատիստ. կոմիտետի. Թիֆլիս, 1888, երես XIV և XV.

Իշխան Վօրօնցուի բերած հիմունքների ջրելը դժար չէր աւելի ժողովրդասէր և, աւելացնենք, աւելի քաղաքագէտ մարդկանց համար, եթէ միայն քաղաքագիտութեան լուծելի խնդիրներից մէկն էլ համարւի ժողովրդական առաջագիմութիւնը:

Մենք հարկաւոր չենք համարում իշխան Վօրօնցուի կարծիքները չ'ընդունող կոմս Բլուդու, կոմս Պանին և կոմս Կիսելեու մինիստրների ընդդիմախօսութիւնները բառ առ բառ առաջ բերել: Բաւական է նոցա խօսքերից միայն հեռեկանների վերայ ուշադրութիւն դարձնել: Կոմս Բլուդու, ցոյց տալու համար թէ գիւղերի կառավարութիւնը որ աստիճանի ճշշող է եղած գիւղացիների համար, առաջ է բերում այս նշանաւոր իրողութիւնը, որ Վրաստանի թըրքական դիստանցիաներից մէկի հայերը, իբր վարձատրութիւն նոցա առ ռուսաց տէրութիւնը ցոյց տւած եռանդի, պարսիկների ռուսաց սահմանները արշաւելու ժամանակ՝ ազատուցին թուրք աղալարների կառավարութիւնից. «բայց ի հարկէ, աւելացնում է կոմս Բլուդու, այդ կախումը չէր կարող այնքան մեծ եղած լինել որքան այժմ, որովհետև առաջւանը դրական օրէնքով չէր սահմանւած: Այդ պատճառով կոմս Բլուդու կարծում էր, թէ որքան բարերար է եղած բէգերին և աղալարներին հողով ապահովացնելու միտքը, նոյնքան տէրութեանը փաստակար է և ժողովրդի համար ծանր՝ գիւղացիներին դնել բէգերի և աղալարների գրեթէ ինքնիշխան կարգադրութեան ներքոյ:

Կոմս Պանին հակառակ էր, սր բէգերին և աղալարներին տրւեն և կամ նոցա վերայ հաստատուեն բոլոր նոցա ձեռքում եղած հողերը առանց դատաստանական քննութեան:

Դեռ աւելի էլ հարուստ է տեսակէտներով կոմս Կիսելեուի յայտնած կարծիքը: Նա դանում էր որ գծադրւած հողային սահմանադրութեան (պօլօժէնիե) կանոններով գիւղացին զրկւում է ազատ դասակարգի բոլոր իրաւունքներից և պահանջում էր, որ նաև կաւածատիրական հողերի վերայ բնակւող գիւղացիները ճանաչեն որպէս տէրունական և ուրեմն պատկանող գիւղական ազատ բնակիչների դասակարգին: Այդ պահանջում էր նա, թէ պնդելով որ մահմեդական օրէնքը ճորտութիւն չի թոյլ տալիս և թէ հիմնւելով ռուսաց օրէնսդրութեան վերայ (յօդ. 628 և 632, հատոր IX

Օրէնքների ժողովածւի, հրատարակ. 1842 թ.): Անձնական ծառայութեան վերաբերեալ, որին գիւղացիներին պարտաւորացնում էին բէգերի, և աղալարների օգտին, կոմսը յամենայն դէպս չէր կամենում, որ քրիստոնեա-գիւղացիները նոյն պարտաւորութիւնները ունենային թուրք կալաւածատէրերի նկատմամբ, որպիսիք են բէգեր և աղալարները: Այդ պատճառով նա պահանջում էր, որ անձնական ծառայութեան փոխարէն դրամական տուրք նշանակւի քրիստոնեաների համար: Նա այդ պահանջում էր թէ հայերի համար և թէ մանաւանդ այն ուսնների համար, որոնք զաղթած էին Անդրկովկաս այն նախկին տէրուական հողերի վերայ, որոնք այժմ յետ տրեցան բէգերին և աղալարներին: Պետական կալաւածների մինիստրը առաջարկում էր նաև որ կալաւածատիրական գիւղացիների թէ տէրուական հարկերը և թէ կալաւածատէրերին տրելիք տուրքերը միասին առած և գրամով գնահատած աւելի չը լինէին քան պետական գիւղացիների հարկը: Նա զոնում էր, որ «հանգստացնելով կալաւածատէրերին, չը պէտք է վրդովեցնել գիւղացիներին»: Քաղաքներում և առհասարակ ոչ կալաւածատէրերի հողերի վերայ բնակւող գիւղացիների համար կոմս Կիսելեզը, բնականաբար, պահանջում էր, որ ոչ մի տուրք չը վճարեն իրանց նախկին կալաւածատէրերին, քանի որ նոքա ևս ազատ գիւղացիներ են և ոչ կալաւածատէրերի հպատակ: Ընդունելով գիւղացիներին ազատ դասակարգ, նա առաջարկում էր, որ կալաւածատիրական գիւղացին իրաւունք ունենայ թողնել իւր բնակատեղին և անցնել օրինական կերպով ձեռք բերւած իւր սեպհական հողի վերայ:

Իշխան Վօրօնցուի ծրագրին հակառակ այս բոլոր հայեացքները իրանց ոյժը ունեցան Կովկասեան Կօմիտետի վերայ, որը իւր 30 նոյ. 1846 թւականի վճռով որոշեց Իշխան Վօրօնցուին վերադարձնել իւր ծրագիրը՝ այդ մտքով փոփոխութիւններ մտցնելու համար նորա մէջ: Եւ ահա այդ, արդէն գիւղացիներին ազատ դասակարգ ճանաչող ծրագիրն է, որ արժանացաւ բարձրագոյն հաստատութեան, իէսկրիպտով առ 6-ն դեկտեմբերի 1846 թւականի, ուղղած Կովկասի փոխարքայ Իշխան Վօրօնցուին, օրէնք, որի որոշումները հիմք ծառայեցին 20 ապրիլի 1847 թ. և 28 դեկտեմբերի 1847 թւականի հողային օրէնքների՝ գիւղացիների և կալաւածատէրերի փոխա-

դարձ յարաբերութիւնների վերաբերեալ <sup>1)</sup> այն բոլոր գաւառներում, որոնք այժմ գրեթէ ամբողջապէս ամփոփւած են այժմեայ Գանձակի և Բաքւայ նահանգների սահմաններում: Այդ 6-ն ղեկոնմբերի 1846 թւականի ռէսկրիպտը պարունակում է տասներկու կէտ, որոնցից 1-ին կէտում հաստատուում են խաների, բէգերի և հայերից մելիքների ժառանգական իրաւունքի մէջ այն բոլոր հողերը, որ ունեցած են նոցա տոհմերը մահմեդական պրօւինցիաները Ռուսիայի հետ միացնելու ժամանակ և որ նոքա այժմ անվիճելի կերպով իրանց ձեռքումն ունին:

2-դ կէտ՝ բնակւած և ոչ բնակւած հողերը, որ 1840 թւականից յետ խլւած էին նոցա տէրերից ոչ յանցանքների պատճառով և ոչ դատաստանական այլ միայն վարչական ճանապարհով, վերադարձնւում են այն անձերին, ումից նոքա խլւած էին կամ նոցա ժառանգներին:

3-դ կէտ՝ Վրաստանի նախկին Թրքական ղիստանցիաների աղալարներին և նոցա ժառանգներին, իբր առանձին ողորմածութիւն, պարգևուում են բնակւած և ոչ բնակւած հողերը, որ նոցա տիրապետութեան տակ էին և որ նոցանից խլեցին 1841 թւականին. հետևաբար զրամական վարձատրութիւնը որ տրւում էր նրանց 1841 թւականից, դադարեցնել:

Բէսկրիպտի հետևեալ կէտերից կարևորագոյնն են 7 և 8-դը՝

7-րդ կէտ՝ այն գիւղացիներին, որոնք կենում են կալածատէրերի հողերի վերայ, Թողնել իրանց այժմեայ բնակատեղերում, հաշուելով նոցա Թրէնքների համագումարի յօդւած 628—632 հատոր IX,

<sup>1)</sup> Высочайше утвержденное 20 апреля 1847 года Положеніе Кавказскаго Комитета о взаимныхъ отношеніяхъ поселянъ, живущихъ на владѣльческихъ земляхъ, и владѣльцевъ тѣхъ земель, въ Шемахинской и Дербентской губерніяхъ.

Высочайше утвержд. 28 декабря 1847 г. Положеніе о взаимныхъ отношеніяхъ агаларовъ и поселянъ, живущихъ на земляхъ, возвращенныхъ агаларамъ и утвержденныхъ за ними на основаніи Высочайшаго рескрипта 6 декабря 1847 года. Այս վերջինը կազմում է հատոր IX Թրէնքների համագումարի 1097-դ լօգւածի երկրորդ լուսւածը.

հրատար. 1842 թվականի հիման վերայ՝ պետական գիւղացիներին<sup>1)</sup> դասակարգին:

Ց-րգ կէտ՝ Այս գիւղացիները պարտաւոր են տալ հողի տէրերին զանազան տեսակ տուրքեր իբր վարձատրութիւն նոցա հողերից օգտուելու համար:

Բացի դորանից, հողատիրոջ է թողնուում հսկել գիւղացիների կարգ ու կանոնով վարք վարելու վերայ և կառավարել նոցա ոստիկանապէս:

Որոշել գիւղացիների և հողատէրերի փոխադարձ յարաբերութիւնները մանրամասնօրէն՝ թողնուում է յետովւայ օրէնքներին:

Բարձրագոյն տւած ընկերիպտի այդ բովանդակութիւնից ուղղակի դուրս է գալիս այս եղբակացութիւնը՝

1. Անդրկովկասի Արեւելեան նահանգների հողատիրութեան խնդրին ուղղութիւն տւող հայեցակէտներից քաղաքականը դրականապէս յաղթող հանդիսացաւ, բարձր մահմեդական դասակարգին շնորհելով ընդարձակ հողեր իբր տոհմական ժառանգութիւն:

2. Դորա հակառակ՝ կալածատիրական հողերի վերայ բնակող գիւղացիների անձնական ղիրքի նկատմամբ՝ յաղթող հանդիսացաւ բարձր կառավարչական շրջանների ազատամիտ կուսակցութիւնը, քանի որ օրէնքի խօսքով յայտարարեց, որ կալածատիրական գիւղացիները կապւած չեն հողի և հողատիրոջ հետ, ուրեմն որ նոքա ճորտեր չեն, այլ ազատ գիւղացիներ են և կարող են ձեռք բերել հողի սեպհականութիւն, հետեւապէս պատկանում են պետական գիւղացիների դասակարգին<sup>1)</sup>:

3. Նոր օրէնքը, լինելով մի կոմպրոմիս երկու տարբեր և իրար հակասող կուսակցութիւնների, ստեղծեց խան, բէգ, մելիք և աղալար կալածատէրերի համար մի միջին դիրք՝ ճորտեր ունեցող ռուս կալածատէրերի և պետական ինովնիկութեան մէջ, յակացնելով գիւղացիների ոստիկանական կառավարութիւնը նոյն կալածատէրերին, մի կարգ, որը, որպէս ղեռ կը տեսնենք, վերացւեց միայն 1861 թվականին:

<sup>1)</sup> «Պետական գիւղացիներ» (գոսուղարստեւենիէ կրեստեանէ կամ պօսեւեանէ) գործ է տծւած «ազաա», ալսինքն ոչ-ճորտ, ոչ-ստրուկ խօսքերի մտքով:

4. Կալւածատիրական գիւղացիների նիւթական ապահովութիւնը ի նկատի առնւեց նորանով, որ կալւածատէրերի վերայ պարտականութիւն դրւեց ամեն մի աշխատաւորի հասակն առած գիւղացուն հողաբաժին տալ, մի սկզբունք, որը յարաուեց նաև յետովւայ օրէնքների մէջ:

Այս օրէնքը 6-ն ղեկտ. 1846 թւականի շատ կարևոր է իւր սկզբունքների շնորհիւ ժայն, բայց նորա գործադրութիւնը հանդիպեց ամենամեծ դժարութիւնների և արգելքների. իրանց բէգ և աղալար կոչողներից ունի ընդունել իբր հողային սեպհականութիւն ունեցող, ինչպէս վարւել վիճելի հողերի հետ, ինչպէս ապահովել հող չ'ունեցող, այլ միայն իրանց առաջւայ հպատակ գիւղացիների տուրքերով ապրող բէգերին, գիւղացիների, որոնք այժմ քաղաքներում են, աղատ են յայտարարւած և տուրքերից ազատւած են. ինչպէս վարւել Երևանեան նահանգի միւլքաղաքների և թիւուրի տէրերի հետ, որոնք սեպհական հող չ'ունէին, այլ միայն հողի արդիւնքի մէջ մաս ունէին. ինչպէս վարւել Ախալցխայի և Ախալքալաքի բնակւած անդերի հետ, որ ձեռք էին բերել բէգեր և հասարակ դասակարգի անձեր:

6-ն ղեկտ. 1846 թւականի ղեկրիպտը, որպէս ասացինք, հիմք ծառայեց 1847 թւականի հողատիրական պօլսօժէնիէների, որոնց առանձին յօդւածների մէջ իշխան Վօրոնցօւը աշխատեց որքան կարելի է իւր համակրութիւնները կալւածատէրերի օգտին ներմուծել, նոյն իսկ հակառակ վերոյիշեալ ղեկրիպտի ոգուն: 1847 թւականի հողատիրական սահմանադրութիւնը, որի գործադրութիւնը, բաղմազան դժարութիւնների պատճառով, թերի կերպով կատարւեց, ընդհանուր առմամբ իւր զօրութիւնը պահպանեց մինչ 1870 թւականը, երբ հրատարակեց «Գիւղացիական սահմանադրութիւնը» (Պօսելեանսկօե պօլսօժէնիէ), որը այժմ իշխող օրէնքն է կալւածատիրական հողերի և գիւղացիների համար: Եւ նախ քան առաջ տանենք հողային խնդրի ուսումնասիրութիւնը մեր երկրում, մեզ հարկաւոր է դեռ ընթերցողների առաջը դնել այդ երկու (1847 և 1870) հողատիրական օրէնքների բովանդակութիւնը: